

بررسی مصادیقی از نشانه‌های شهری در سنت شهر ایرانی - اسلامی (مورد پژوهشی: بررسی نشانه‌های شهری عصر صفویه با تأکید بر مکتب اصفهان و محدوده بافت تاریخی شهر اصفهان)

سیده زینب جوادی^{۱*}، محمدرضا پورجعفر^۲

۱- دانشجوی کارشناسی ارشد طراحی شهری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.
*نویسنده مسئول، آدرس پست الکترونیکی: ze.javadi65@gmail.com، تلفن تماس: ۰۹۰۴۵۴۴۷۹۶۰

۲- استاد تمام گروه شهرسازی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.
آدرس پست الکترونیکی: pourja_m@modares.ac.ir، تلفن تماس: ۰۹۱۲۳۱۳۵۵۷۱

چکیده

نشانه‌های شهری به‌عنوان نمود کالبدی ارزش‌های معنایی و فرهنگی جامعه، می‌تواند موجب ارتقای کیفیت فضای شهری شود. شناسایی اصول طراحی در جهت درس‌آموزی آینده، اهمیت پژوهش را دوچندان می‌کند و عدم توجه به این مهم، آسیب بر هویت ارزشمند شهری خواهد داشت؛ لذا پژوهش، باهدف تبیین مبانی طراحی نشانه‌های شهری با رویکرد شهر ایرانی - اسلامی، به بررسی ویژگی‌های نشانه‌شناختی مکتب اصفهان در شهرسازی دوران صفوی می‌پردازد. روش تحقیق پژوهش، تحلیل محتوا بر پایه داده‌های کمی و کیفی است که با ابزار گردآوری داده مشتمل بر مطالعات کتابخانه و نقشه‌های تحلیل فضای شهری، تنظیم پرسش‌نامه و یادداشت‌برداری از پاسخ مصاحبه‌شوندگان بهره‌برده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که باتوجه به ابداع مکتب اصفهان ساخت تک بناهای شاخص رواج نداشته و عمدتاً این بناها در مجموعه‌های شهری و در ارتباط با فضاهای پیرامون خود قرار می‌گرفته‌اند و توجه صفویه به سنت شیعه و اسلام سبب شده کانون‌های مرکزی شهرها بطن ساخت بناهای مذهبی و حکومتی در کنار یکدیگر قرار گیرند. توجه مشارکت‌کنندگان در پژوهش به نمادهای تاریخی و برانگیختگی حس هویت آنان با وجود این نشانه‌ها نسبت به شهر اصفهان نیز در ارتباط کامل با ویژگی‌های کالبدی نشانه‌ها و نحوه استقرار و مقیاس این نشانه‌ها دارد. نتایج حاصل، ضرورت توجه به نشانه‌های شهری بیش از سایر عناصر در بازنمایی هویت‌های فرهنگی و شهری اذعان می‌دارد. نشانه‌ها در کنار سایر عناصر نام‌برده سبب خوانایی فضاهای شهری گشته و آنها را برای شهروندان رسا، مطلوب و امن می‌سازد و احساس تعلق مکانی و در نهایت حفظ این آثار را در آنها برمی‌انگیزاند.

واژگان کلیدی: نشانه‌های شهری، دولت صفوی، مکتب اصفهان، شهرهای ایرانی - اسلامی، اصول طراحی.

۱- مقدمه

روند شهرسازی دوره پس از ورود اسلام به ایران در زمان پادشاهی شاه‌عباس اول تا شاه سلیمان به اوج خود رسید. تشکیل دولت صفوی سبب شد تا حیات عقلی شیعی به اوج خود رسد. مکتب اصفهان در روزگاران صفوی روی به تکامل گزاشته است که پایتخت آن نه تنها اصفهان بلکه شهرهایی چون شیراز، کاشان، قزوین و تبریز بوده است. مکتب اصفهان شهر قدیم را مورد جراحی و نوسازی قرار نمی‌دهد، بلکه با ایجاد مجموعه‌های نو و اعلام دیدگاه‌های جدید و از طریقشان، دگرگونی و دگرپرسی را در بافت‌های کهن رقم می‌زند. (حبیبی، ۱۳۷۷). نشانه عنصر طبیعی یا مصنوعی است که به لحاظ شکل و عملکرد با محیط اطراف متفاوت بوده و جهت القای حس مکان و هدایتگری شهروندان مورداستفاده قرار می‌گیرد. (ترکاشوند، مجیدی، ۱۳۹۲). نشانه‌های شهری همواره در طول تاریخ به‌عنوان ابزاری جهت سازمان‌دهی شهرها قدرت‌نمایی و مواردی از این قبیل به کار برده می‌شدند. شهر تاریخی اصفهان که در این پژوهش مورد توجه بوده در طول تاریخ، به سبب موقعیت جغرافیایی خاص آن همواره مورد توجه دولت‌ها و حکومت‌های مختلف بوده است و بارها به‌عنوان پایتخت ایران از سوی پادشاهان برگزیده شده است، اما آنچه سبب مطرح‌شدن این شهر در سطح جهانی و انتخاب آن به‌عنوان پایتخت هنری ایران گردید آثار

به جای مانده از عصر صفویه می باشد، به طوری که امروز همچنان این شهر در زمینه معماری و شهرسازی متأثر از مکتب شهرسازی اصفهان که مربوط به عصر صفویه می باشد، است و آثار به جای مانده از آن دوره همچنان هویت بخش این شهر می باشد و شهروندان از آنها به عنوان نشانه های نمادین یاد می کنند؛ بنابراین با این تفاسیر سطح توقع از این شهر توجه بالای مسئولان امر برای حفظ نشانه های دوران تاریخ این شهر را می طلبد.

این پژوهش با هدف «تبیین مبانی طراحی نشانه های شهری با رویکرد شهر ایرانی - اسلامی» به دنبال پاسخ به این سؤال اصلی که «اصول طراحی نشانه های شهری در عصر صفوی و مکتب اصفهان که نشئت گرفته از رویکرد شهر ایرانی - اسلامی می باشد چیست؟» می باشد. بر این اساس ابتدا به بررسی پیشینه مرتبط با تحقیق پرداخته شده است و سپس با تدوین مبانی نظری در راستا نشانه شناسی و بررسی دوره صفوی و مکتب اصفهان و ویژگی های شهرهای ایرانی - اسلامی در آنها به اصول طراحی با نگاه به مکتب اصفهان دست یافته است. سپس با بررسی نشانه های شهری در محدوده تاریخی شهر اصفهان در عصر صفوی و به سبک مکتب اصفهان، تحلیل نقشه های فضایی و بر اساس معیارهای ارزیابی نشانه های شهری ساخته شده و با توجه به تحلیل پرسش نامه ها و تلفیق تحلیل های کیفی و کمی، نتایج پژوهش حاصل و بیان می گردد. لازم به ذکر است کسب اطلاعات هر چه بیشتر و شناخت اصول و استفاده از تجربیات گذشتگان، در طراحی های آینده اهمیت این پژوهش را دوچندان می کند.

۲- پیشینه تحقیق

در رابطه با پیشینه تحقیق می توان گفت موضوعاتی را که تاکنون پژوهشگران در رابطه با نمادشناسی انجام داده اند، بیشتر درباره اثرات اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی نمادهای شهری بوده است. در رابطه با بحث نشانه ها و یا سبک اصفهان به طور مجزا آثار اساتید برجسته شهرسازی ایران بیش از دیگران مطرح است. آثار دکتر سید محسن حبیبی در مقالات و کتب خود بیشتر در رابطه با سبک اصفهان و کلیت سبک به تحقیق پرداخته است و یا از کتاب دکتر جهانشاه پاکزاد در رابطه با مکتب اصفهان می توان یاد کرد. همچنین نمونه مقالات و آثار دکتر محمدرضا پورجعفر که به عنوان آثار قابل استناد موجود می باشد همچون؛ پورجعفر و منتظرالحججه (۱۳۸۹) کتابی تحت عنوان " نشانه های شهری: تعاریف، گونه شناسی، مکان یابی، برنامه ریزی و طراحی " و یا پورجعفر و بمانیان و تقوایی و منتظرالحججه (۱۳۹۰) مقاله ای تحت عنوان " درآمدی بر گونه شناسی کالبدی نشانه های شهری در نقشه های ادراکی شهروندان (مطالعه موردی: شهر یزد) "، به نتایجی در مورد ویژگی های نشانه های شهری و نقشه های ادراکی نشانه ها در شهر یزد دست یافته اند.

در باب دیگر مقالات که البته تعداد آنها زیاد نمی باشد، نیز می توان به اسنادی در ادامه اشاره نمود. از جمله ترکاشوند و مجیدی (۱۳۹۲) در مقاله ای تحت عنوان " بازشناسی برخی نشانه ها در فضاهای شهری، به ارائه جدولی به عنوان مبنایی برای امتیازدهی و سنجش میان عناصر مختلف در فرم شهری برای بازشناسی نشانه از میان آن ها مورد استفاده قرار گیرد، می پردازند. همچنین روشن و شبانی (۱۳۹۴) در مقاله ای تحت عنوان " نشانه شناسی و معنایابی مفاهیم عرفان شناختی در معماری و شهرسازی با تلفیق «عرفان اسلامی و رمزگان امبرتواکو» " به این نتیجه دست می یابند که در معماری عصر صفوی خاصه در شهر اصفهان، هر یک از اجزاء نخست به گونه ای مستقل و با توجه به ظرفیت حمل معنا، تداعی بخش یکی از مضامین عرفانی شده اند. در مقاله ای دیگر نصر (۱۳۹۵) تحت عنوان " جایگاه «نشانه های شهری» در واکاوی مؤلفه های «هویت» و «فرهنگ» در سیمای شهر ایرانی " در نتایج حاصل ضرورت توجه به نشانه شناسی شهری برای بازنمایی مؤلفه های هویت فرهنگی در شهرها است که در ارتقاء کالبدی - فضایی ارزش های شهری را عنوان می نماید. همچنین علیمردادی و احمدی و قبادیان (۱۳۹۸) در مقاله ای تحت عنوان " تحلیل آموزه های شهرسازی در شکل گیری کالبد شهر (مطالعه موردی: دوره صفویه، شهر اصفهان) " به ویژگی های شهرهای ایرانی - اسلامی در دوره صفوی پرداخته اند و اصول شهرسازی را با زمان معاصر مقایسه تطبیقی داده اند. در مقاله ای دیگر رضوی نیا (۱۳۹۷) تحت عنوان " بررسی نشانه شناختی مکتب اصفهان در شهرسازی و معماری " به بررسی معماری مکتب اصفهان و دوره صفویه و تأثیرات آن بر شهرسازی و معماری پرداخته است و با مفاهیم غربی آن را مقایسه و ویژگی های معماری و فضاهای شهری عصر صفوی را به عنوان نتایج ارائه می نماید.

۳- روش تحقیق

در این پژوهش با استفاده از مطالعات بالادست و تحلیل نقشه های فضای شهری اصفهان و تحلیل محتوا و تفسیرگرایی مطالعات کتابخانه ای به منظور استخراج تصویر ذهنی قوی تر افراد از نشانه های شهری اصفهان استفاده شده است. برای گردآوری اطلاعات مربوط به

اهداف کیفی از ابزار پرسش نامه و یادداشت برداری بهره گرفته شده است و سرانجام تحلیل های کیفی توسط نرم افزار SPSS تحلیل و ارائه شدند. جامعه آماری تحقیق نیز شامل افراد بالای ۲۰ سال از هر دو جنسیت (۳۱ نفر مرد و ۱۹ نفر زن) که ۴ نفر فوق دیپلم، ۳۵ نفر لیسانس، ۱۰ نفر فوق لیسانس و ۱ نفر دکتری می باشند. قابل ذکر است به دلیل پر کردن پرسش نامه به صورت اینترنتی افرادی انتخاب شدند که آشنایی با شهر و منطقه داشتند. همچنین تهیه کروکی از محدوده تحقیق یکی دیگر از اقدامات جهت ثبت اطلاعات و تهیه مدارک از محدوده تحقیق بودند که البته نقشه ها به صورت حدودی جهت تسهیل درک محدوده تحقیق برای مخاطبان می باشد.

۴- مبانی نظری

۴-۱- نشانه شناسی و ویژگی های نشانه های شهری

نشانه شناسی دانشی با پیشینه ای کهن که در تقریرات موجود در تاریخ آن، می توان نام بسیاری از چهره های شاخص تاریخ فلسفه، از افلاطون و ارسطو تا سن آگوستین و ویلیام اوکان را یافت. در طول تاریخ میان ملل مختلف با مبانی نظری گوناگون مطرح شد ولی در قرن بیستم تحولی بنیادی در این دانش رخ داد. به نحوی که می توان آن را دانشی نوین قلمداد نمود، زیرا به لحاظ رویکردها و حجم دستاوردها، نشانگر بانی مستقل در حوزه اندیشه است. این تحول مدیون دو اندیشمند به نام فردیناند دوسوسور و چارلز سندرس پیرس است. (گیرو، ۱۳۸۳) نشانه ها نقطه مرجعی در فضا برای تصمیم گیری تلقی می شوند که امکان سازمان دهی فضا و هدایتگری را توأمان دارند. (عامری، احمدی، سایانی، ۱۳۸۹)

(لینچ، ۱۳۸۹) معتقد است که؛ منحصر به فرد بودن و برجستگی (تمایز با محیط اطراف) دو ویژگی یک نشانه در مقیاس شهری است. بنا بر تعریف پیرس نشانه عبارت است از چیزی که ما به ازای چیز دیگر قرار می گیرد و از این طریق قابل فهم می شود و یا معنایی را تداعی می کند. وی بر این اعتقاد است که هر نشانه از سه رابطه شکل گرفته است که عبارت اند از شمایل، نمایه و رمز. کوین لینچ به عمق بیشتری از ساختار فضای ذات نفوذ کرده است و مفاهیم «راه»، «لبه»، «محله»، «گره» و «نشانه» را به عنوان نمادهای متمایز کننده سیمای شهری معرفی می نماید. در کتاب سیمای شهر اولین عوامل را این گونه بیان می کند؛ نشانه ها عواملی هستند که ناظر به درون آنها راه نمی یابد. از جمله نشانه هایی که ظاهری مشخص دارند می توان ساختمان ها، علائم، فروشگاه ها و یا حتی یک کوه را نام برد. خصوصیت هر نشانه باید به گونه ای باشد که بتوان آن را از میان عوامل مختلفی باز شناخت. همچنین لینچ در توصیف نشانه های شهری دو ویژگی برای آن تعریف می کند که یکی منحصر به فردی و دیگری برجستگی است.

۴-۲- نگاهی به دوران صفویه

نسل صفویان به شیخ صفی الدین که از مشایخ معروف و بزرگ صفویه بود می رسد. این حکومت در چارچوب مسلک صوفیانه ای که شیخ صفی الدین پدید آورده بود حرکت کرد و با استفاده از پیروزی هایی که در برابر ایلخانیان و تیموریان به دست آورد جایگاه خود را استوار ساخت، گفته می شود «سلطان حیدر» پدر شاه اسماعیل صفوی در شهر آمد در ترکیه امروزی به دنیا آمد و در واقع بنیان سلسله صفوی در این شهر نهاده شد. بعدها صفویان نیز مانند دیگر اقوامی که بر این سرزمین حکومت راندند، با حمایت قبیله ای روی کار آمدند. در دوران صفوی ساختن ساختمان های «درون گرا» جای خود را تا اندازه زیادی به شهرسازی برون گرا داد. نخستین انعکاس شکلی این چنین طرح شهری پیدایش «تک ساختمان» بود که در معماری صفوی به ویژه معماری بناهای عمومی و یا شاهی به تکامل رسید. شاهان صفوی به ویژه شاه عباس، برای رقابت با دشمنان خود به ویژه ترکان عثمانی، در زیباسازی پایتخت و ساخت بناهای باشکوه می کوشیدند تا نمایانگر قدرت حکومت باشد به خاطر همین بود که ساختمان های زیبایی در پایتخت ها به ویژه اصفهان ساخته شد. پیوستگی بنا واصل چسبیدن ساختمان ها به یکدیگر تا اندازه ای جای خود را به کوشک با مناظر باز و بی پایان داد. (پاکزاد، ۱۳۹۰)

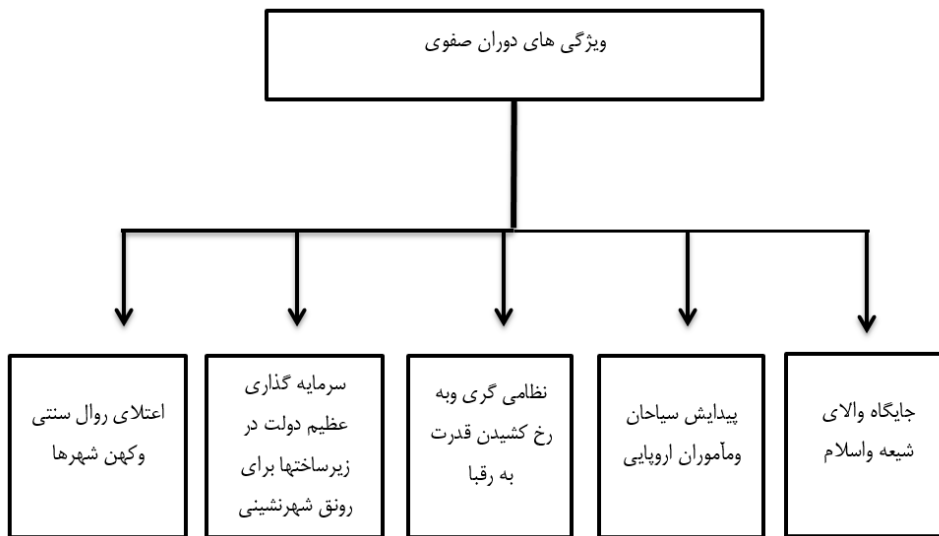
۴-۳- نگاهی بر مکتب اصفهان:

حضور اولین سلاطین دولت صفوی در دربار اوزون حسن، اولین مفاهیم از شهر آرمانی را در ذهن آنها به وجود می آورد. اولین بازتاب این مفاهیم، به هنگام حکومت شاه طهماسب و پایتخت شدن قزوین بروز می کند. مجموعه میدان بازار و عالی قاپو نشانه ای از این حرکت است که تا این روزگاران نیز باقی مانده است. آنچه در این دوران بر مفاهیم قبلی اضافه شده و به تعبیری روشن ابداع می گردد پیدایش مفهوم

خیابان در مقابل بیابان است که یا راه به میدان اصلی شهر می‌برد و یا اینکه به موازات آن کشیده می‌شود. برنامه‌ریزی، طراحی و اجرای شار جدید اصفهان به مدت ۲۵ سال، از اولین سال‌های قرن ۱۱ هجری قمری (هفدهم میلادی) بیانی روشن از نمادگرایی و سازماندهی فضائی است. این بیان فضایی و نمادگرایی آن، چنان محکم، روشن و ظریف است که بی‌هیچ تردیدی در زمینه هنر شهرسازی و برپایی شهر، الگویی تازه را پایه می‌نهد که به علت خاستگاه سرزمینی‌اش، مکتب اصفهان نام می‌گیرد. (پاکزاد، ۱۳۹۰)

۴-۴ ویژگی شهرهای ایرانی - اسلامی در دولت صفوی

حبیبی (۱۳۸۷) اذعان دارد حکومت صفوی باتکیه بر مفاهیم عرفانی از سوئی و تکیه بر تعبیر و تفاسیر شریعت از نظرگاه مذهب شیعه از سوی دیگر موفق می‌گردد تا پایگاه اجتماعی گسترده‌ای در خطه‌ای بس وسیع را به دست آورد. بدین ترتیب متمرکزترین دولت ایرانی دوره اسلامی بعد از دولت ساسانی است. دولت صفوی به آرمانی واقعیت می‌بخشد که ایران دوره اسلامی از همان آغاز تسلیم‌شدن به اسلام در پی دست‌یافتن بدان بود.

نمودار ۱: ویژگی شهرهای ایرانی - اسلامی در دوران صفوی، مأخذ نویسندگان (برگرفته از: حبیبی، ۱۳۸۷)

شیوه معماری دوران صفوی بنا گفته پیرنیا (۱۳۹۲) به روش اصفهانی می‌باشد که در زیر به خلاصه مشخصه‌های این شیوه می‌پردازیم:

- رواج استفاده از کاشی خشتی و هفت‌رنگ.
  - ساده شدن طرح‌ها که در بیشتر ساختمان‌ها، فضاها چهار پهلو هستند.
  - در ساختمان‌ها نخیر و نه‌از (بیرون‌زدگی و تورفتگی) کمتر شد، لیکن ساخت گوشه‌های پخ از این زمان آغاز شد.
  - پیمن بندی و بهره‌گیری از اندام‌ها و اندازه‌های یکسان در ساختمان دنبال شد.
- مشخصه‌های عمومی نشانه‌های معماری و شهرسازی ایرانی - اسلامی بر اساس دسته‌بندی دیگر از ضرابی، غلامی و حاج بنده (۱۳۸۷) به قرار زیر است:
- شهری ایرانی اسلامی شهری است با ساختار یکپارچه و منسجم.
  - شهر ایرانی اسلامی شهری است فشرده که پیوستگی و تداوم در تمامی عرصه‌های کالبدی این شهر نظیر خط آسمان، پهنه‌ها و کانون‌ها وجود دارد.
  - در شهر ایرانی - اسلامی مسجد مرکز معنوی و عنصر محوری سازمان فضایی - کالبدی محسوب می‌شود.
  - سیمای شهر ایرانی - اسلامی ساده و بی‌پیرایه و درعین‌حال جذاب و دارای غنای حسی زیبایی‌شناختی با بهره‌گیری از نمادهای ایرانی - اسلامی است. به‌گونه‌ای که خط آسمان پیوسته و تداعی‌کننده هویت اسلامی است.
  - معماری و شهرسازی ایرانی - اسلامی دارای مقیاس، تناسب و محصوریت‌های معمول و معهود ایرانی - اسلامی است.
  - معماری و شهرسازی ایرانی - اسلامی مبتنی بر اصول اقلیمی با انطباق کامل با بستر طبیعی است.

- شهر ایرانی اسلامی شهری است تک مرکزی با رعایت سلسله مراتب خدماتی
- نظام اجتماعی شهر ایرانی - اسلامی دارای سلسله مراتبی از هسته های خانوادگی تا نظام های محله ای و شهری است.
- شهر ایرانی اسلامی شهری است محله محور با مرزهای مجازی، جماعت گرا و دارای فضاهایی برای بروز تعاملات اجتماعی آزاد است.

۴-۵- ویژگی شهرهای ایرانی - اسلامی در مکتب اصفهان

اگر در رابطه با تعمیم سایر سبک های هنری کهن (پارسی، پارتی، خراسانی، رازی، و آذری) به شهر و شهرسازی نتوان با قاطعیت سخن گفت، در مورد حضور و وجود مکتب اصفهان در شهرسازی دولت صفوی و اعصار بعد از آن نمی توان هیچ تردیدی به خود راه داد. شار مکتب اصفهان در دولت صفوی بیانگر امتزاج و آمیختگی سیاسی - عقیدتی مفاهیم دیوانی و مذهبی است. (حبیبی، ۱۳۸۷) در نمودار زیر ویژگی های مفهومی این مکتب آورده شده است:

نمودار ۲: ویژگی شهرهای ایرانی - اسلامی در مکتب اصفهان، مأخذ نویسندگان برگرفته از: (حبیبی، ۱۳۸۷)

۴-۶- معرفی نشانه های مکتب اصفهان عهد صفوی با تکیه بر ویژگی های نشانه شناسی و ایرانی اسلامی

در این بخش با نگاه به غزالی اصفهانی (۱۳۸۷) برخی از نشانه های مهم و بین المللی مختصراً توضیح داده شده و در ادامه باقی نشانه ها نام برده شده است.

۴-۶-۱- میدان نقش جهان اصفهان:

میدان نقش جهان اصفهان، می دانی مستطیل شکل با طول ۵۶۰ متر و پهنای ۱۶۰ متر یعنی طول ۴۴۰ قدم و عرض ۱۶۰ قدم است که در مرکز شهر اصفهان قرار گرفته. بناهای تاریخی موجود در میدان نقش جهان شامل کاخ عالی قاپو، مسجد امام یا مسجد شاه، مسجد شیخ

لطف‌الله و سردر قیصریه هستند. علاوه بر این بناها، دویست حجره دوطبقه پیرامون میدان واقع شده‌اند که عموماً به‌عنوان جایگاه عرضه صنایع‌دستی مورد استفاده قرار می‌گیرند.

تصویر ۱: میدان نقش جهان

۴-۶-۲- سردر بازار قیصریه

سردر بازار قیصریه در شمال میدان و در مقابل درب ورودی مسجد جامع عباسی، در قسمت جنوبی میدان قرار دارد. در بالای سردر قیصریه، تصویر شاه‌عباس در جنگ با ازبکان یا در شکارگاه و تصاویری از مردان و زنان اروپائی دیده می‌شود. این سردر در گذشته ورودی اصلی میدان بوده و بر بالای آن در دو طرف، نقاره‌خانه‌ای وجود داشته که هر روز در هنگام طلوع و غروب خورشید برحسب یک سنت قدیمی بر بالای آن نقاره می‌زدند. این سردر تزییناتی بسیار زیبا، از کاشی، دارد که به «برج قوس» معروف است.

تصویر ۲: بازار اصفهان

۴-۶-۳- مسجد شیخ لطف‌الله:

گنبد کم‌ارتفاع مسجد، محراب بی‌بدیل مسجد، کتیبه‌های نفیس و طره‌های سر در که درون گلدان مرمرین جای گرفته‌اند. در ضلع شرقی میدان نقش جهان و روبروی کاخ عالی‌قاپو، مسجدی واقع شده که در دوران صفویه آن را مسجد صدر و فتح‌الله نیز می‌نامیدند. طرح این مسجد در زمانی که نقشه چهارباغ و باغ هزارجریب به مرحله اجرا درآمد ریخته شد و در دورانی که معماری صفویه به شکوفایی رسیده بود مورد بهره‌برداری قرار گرفت. آنچه مسجد شیخ لطف‌الله را در عدد نمونه‌های بازار هنر ایرانی - اسلامی قرار می‌دهد اندازه کوچک و هماهنگی آن با بناهای اطراف میدان است.

تصویر ۳: مسجد شیخ لطف‌الله

۴-۶-۴- مسجد امام اصفهان:

مسجد جامع عباسی یا مسجد امام اصفهان که تا پیش از انقلاب اسلامی، مسجد شاه اصفهان نام داشت، در ضلع جنوبی میدان نقش جهان قرار دارد و دارای گنبدی با ارتفاع حدود ۵۰ متر و مناره‌هایی در طرفین گنبد با ارتفاع ۴۸ متر و دو مناره ورودی با ارتفاع ۴۲ متر و ۴ ایوان است که خلاقیت بسیاری در یکایک اجزای آن به چشم می‌خورد. ورودی‌های مسجد با زاویه ۴۵ درجه ساخته شده‌اند که موجب شده است

زاویه محراب مسجد امام اصفهان را روبه‌قبله باشد. مسجد امام اصفهان نیز همانند سایر بناهای تاریخی میدان نقش جهان اصفهان، از تزینات فوق‌العاده‌ای بهره می‌برد.

تصویر ۴: مسجد امام اصفهان

۴-۶-۵- کاخ عالی قاپو:

کاخ عالی قاپو به معنای درب عالی، اولین بنای ساخته شده در ضلع غربی میدان نقش جهان به شمار می‌رود که بر روی پی کاخی متعلق به دوره تیموری ساخته شده است. کاخ عالی قاپو ۳۸ متر ارتفاع و حدود ۷ متر پیش‌آمدگی در میدان دارد که به‌منظور ایجاد میدان دید وسیع‌تر برای پادشاه و درباریان جهت مشاهده مراسم متعدد برگزار شده در میدان در نظر گرفته شده است.

تصویر ۵: کاخ عالی قاپو

۴-۶-۶- پل خواجو:

شاه‌عباس دوم صفوی در سال ۱۰۶۰ هجری قمری دستور ساخت پل خواجو را روی بقایای پل حسن بیک از دوره تیموری داد. در طول تاریخ، علاوه بر رفت‌وآمد از روی زاینده‌رود، از این پل برای تماشای مسابقه‌های قایقرانی، تفریح و خوش‌گذرانی پادشاه و همراهانش استفاده می‌کردند. کتیبه‌ای در بخش جنوبی پل وجود دارد که نشان می‌دهد پل خواجو در زمان سلطنت ناصرالدین‌شاه قاجار در سال ۱۲۹۰ هجری مرمت شده است. (غزالی اصفهانی، ۱۳۸۷)

تصویر ۶: پل خواجو

۴-۶-۷- پل الله‌وردی خان (سی و سه پل):

سی و سه پل یا پل الله‌وردی‌خان، یکی از پل‌های تاریخی شهر اصفهان است که شامل ۳۳ دهانه بر روی رودخانه زاینده‌رود می‌شود. سی‌وسه‌پل در زمان حکومت شاه‌عباس صفوی ساخته شده است. نکته جالبی که در تاریخچه این پل به چشم می‌خورد برگزاری جشن‌های مختلف از جمله جشن آب‌پاشان و مراسم خاج‌شوین بر روی این بنای منحصر‌به‌فرد که بعضاً اصفهان را با آن می‌شناسند بوده است. الله‌وردی‌خان سردار گرجی و مشهور شاه‌عباس صفوی وظیفه اتمام ساخت پل را بر عهده داشته. به همین دلیل سی‌وسه‌پل به پل الله‌وردی‌خان

نیز شهرت دارد. عده‌ای معتقد هستند از آنجا که سی‌وسه پل نماد شهر اصفهان بوده است بر روی رودخانه زاینده‌رود عدد سی و سه (۳۳) نماد آن‌هاست الهه آب است و این پل در واقع نماد الهه آن‌هاست می‌باشد.

تصویر ۷: سی و سه پل

۴-۶-۸- کاخ چهل ستون:

باغ چهل ستون واقع در شهر اصفهان و در شرق خیابان چهارباغ پایین، جنوب خیابان سپه و غرب میدان نقش جهان قرار دارد. این باغ در بستر شهر و در میان سایر باغ‌ها شکل گرفته و به گونه‌ای طراحی شده که امکان دسترسی به آن از سایر باغ‌ها میسر بود. مجموعه‌ای از این باغ‌ها که در امتداد چهارباغ شکل گرفته بودند، یکی از شالوده‌های اصفهان عصر صفوی را شکل می‌دادند و نقش باغ چهل ستون از این جنبه ممتاز است، زیرا حلقه وصل این شالوده و شالوده دیگر شهری یعنی مجموعه نقش جهان بوده است.

تصویر ۸: کاخ چهل ستون

و نشانه‌های دیگر که عبارت‌اند از: بنای توحید خانه، پل چوبی، حمام خسرو آغا، میدان چهار حوض، تالار اشرف، رکیب خانه، جبه خانه، تالار تیموری، باغ خلوت، محل اقامتگاه اصلی شاه و منزل ملکه مادر (ساختمان استانداری)، عمارت سردار اعظم، چهارباغ عباسی، عمارت باغ هشت بهشت، مدرسه مادر شاه، کاروان‌سرای مادر شاه (هتل عباسی) می‌باشند که از جمله نشانه‌ها و آثار دوران صفوی و مکتب اصفهان می‌باشند که هنوز هم پابرجا مانده‌اند. (غزالی اصفهانی، ۱۳۸۷)

۵- یافته‌ها و تجزیه و تحلیل‌ها

باتوجه به مبانی نظری پژوهش، دستور زبان مکتب اصفهان بر مبنای چهار نظم مادی (زمینی)، آب، خاک، گیاه و هوا و یک نظم معنایی (آسمانی و کیهانی)، نظم مقدس شکل می‌گیرد و بر همان باور شهر و بنا، شهرسازی و معماری نیز تجلی و حضور این چهار نظم خواهد بود برای یادآوری آن نظم کیهانی. مکتب اصفهان بی‌آنکه در پی ساختن و برپایی بناهای یادمانی باشد، خود تبدیل به یادمان می‌شود. با پرهیز از ایجاد فضاهای مسلط و بناهای سلطه‌گر این سبک موفق به ایجاد بناها و مجموعه‌های با شکوهی می‌شود که بسیار مردم‌وارند، در گفتگو با مردمان قرار می‌گیرند، از آنها هویت می‌یابند و به آنها هویت می‌بخشند.

جدول ۱: برخی اصول بارز طراحی نشانه‌های شهری در مکتب اصفهان، مأخذ نویسندگان (برگرفته از حبیبی، ۱۳۸۷ و توسلی، ۱۳۷۱) و (* ترسیم اسکیس توسط نگارنده)

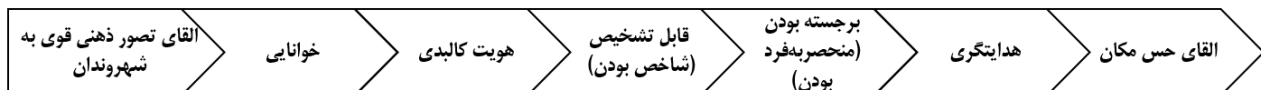
اصول طراحی در مکتب اصفهان	توضیحات	نمود اصل در فضای کالبدی
اصل سلسله‌مراتب	بر مبنای این اصل هیچ فضای شهری، بنا یا معماری را نمی‌توان فارغ از مراتب بالاتر یا پایین‌تر آن ایجاد کرد. هر فضای شهری یا بنا یا معماری در مکان سلسله‌مراتبی خود است که معنا می‌یابد.	
اصل تجمع	جمع شدن عناصر متفاوت در یک مکان خاص، مفهومی ویژه بدان می‌بخشد، مفهومی که هویتی فضایی بدان می‌بخشد.	
اصل قلمرو	هر فضای شهری از ذره فضا (مسکن) تا کلان فضا (شهر) حریم خاص خود را دارد.	

	هر فضای شهری در پی وصل به دیگر فضاهاست.	اصل اتصال
	تناسب: نسبت ابعاد و اندازه‌ها، نسبت احجام و ساختمان‌ها و... همه در امری می‌گنجد که زیبایی جهان در تناسب آن معنا می‌شود. توازن: موزونی فضاها	اصل تناسب و توازن
	فضای شهری چون نسیمی از میان فضاها می‌گذرد که تداوم نامیده می‌شود. اصل انقطاع و سکون در این حرکت است که معنی می‌یابد.	اصل تداوم
	ترکیب: عناصر و روابط متقابل و متناظر اجزا را به نمایش می‌گذارد. استقرار: استقرار بنا یا فضای خاص در بطن مجموعه‌ها	اصل ترکیب و استقرار
	آنچه در زمان دچار دگرگونی می‌شود صورت است نه محتوا	اصل زمان

۱-۵- ویژگی‌های کیفی نشانه‌های مکتب اصفهان

مطابق برداشت نگارنده از مطالعات انجام شده نشانه‌های شهری مکتب اصفهان که در قلب دوران صفوی جای گرفته‌اند دارای ویژگی‌هایی به شرح نمودار زیر هستند:

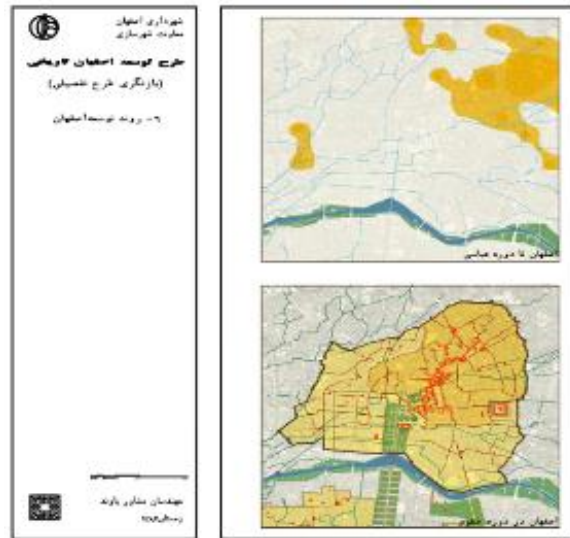

نمودار ۳: ویژگی‌های کیفی نشانه‌های مکتب اصفهان مأخذ نویسندگان برگرفته از: (پاکزاد، ۱۳۹۰)

۲-۵- بررسی محدوده جغرافیایی مورد مطالعه

محدوده مورد مطالعه در این پژوهش شهر اصفهان، و محدوده بافت تاریخی و مرکزی اصفهان می‌باشد که عمده نشانه‌های استخراج شده در این محدوده می‌باشند که به محدوده دولت‌خانه صفوی نیز معروف است و طبق صحبت‌های با به‌عمل آمده از استفاده‌کنندگان از فضا بیش‌ترین فراوانی تکرار در ذهن عموم را دارند. از طرفی عمده‌ترین دلایل انتخاب شهر اصفهان به‌عنوان نمونه مورد مطالعه را می‌توان به شرح زیر دانست:

- برخورداری شهر اصفهان از گونه‌های مختلف بافت شهری و ساختمان‌های مهم و ارزشمند
- برخورداری از بناهای ارزشمند ساخت دوران صفوی و مکتب اصفهان
- این شهر یکی از معدود شهرهای ایرانی است که بافت تاریخی و نشانه‌های مکتب اصفهان را در خود حفظ کرده است.
- عدم در نظرگیری معیارهای طراحی شهری در گسترش دهه‌های اخیر شهر

شکل ۱: محدوده تاریخی اصفهان در دوره صفویه، (مأخذ: بازنگری طرح تفصیلی اصفهان، مهندسان مشاور باوند، ۱۳۸۴)

شکل ۲: شناخت موقعیت نشانه‌های استخراج شده، (مأخذ: نویسندگان بر پایه نقشه شهر اصفهان از مهندسان مشاور باوند)

۳-۵- ارزیابی کالبدی نشانه‌های شهری استخراج شده دوران صفوی در مکتب اصفهان

۵-۳-۱- معیارهای ارزیابی:

همان گونه که پیش از این بیان شد، نشانه‌های شهری عناصری در محیط‌های شهری هستند که به واسطه داشتن ویژگی‌های کلیدی، جایگاهی برجسته و متمایز در شهر دارند؛ بنابراین آنچه باعث تمایز نشانه‌ها در اذهان می‌گردد مجموعه‌ای از عوامل کالبدی و عملکردی هستند که موجب ارتقا مشخصات برجسته این عناصر شهری گردیده‌اند.

در پژوهش حاضر آن دسته از معیارها و مشخصاتی از نشانه‌های شهری که به نظر می‌رسد سبب برجستگی آنها گردیده است به شرح زیر مورد بررسی قرار گرفته‌اند که توضیح برخی از آنها به فراخور موجود بودن نشانه و اطلاعات، را در زیر ملاحظه می‌گردد و سپس جدول ویژگی‌های ارزیابی شده ارائه خواهد شد.

- علت شاخص بودن: دلایل شاخص بودن نشانه‌های شهری به دو گروه عملکردی و یا بصری و یا از هر دو نظر تقسیم‌بندی می‌شود.
- کاربری: هر نشانه شهری از نظر کاربری در زمره کدام دسته از کاربری‌ها یا عملکرد شهری قرار می‌گیرد.
- نحوه استقرار: منفرد بودن و جدا بودن آن از ساختمان‌های مجاور و یا پیوسته بودن آن با ساختمان‌های اطراف
- محل استقرار در شهر: این که نشانه مورد مطالعه در کدام بافت شهر (بافت تاریخی یا غیرتاریخی) واقع شده است.
- تمایز فرمی: آیا نشانه‌های موجود مکتب اصفهان در این شهر از نظر فرم و شکل متمایز از پیرامون خود می‌باشند یا یکسان هستند.
- مصالح نما: مصالح غالب به کاررفته در نما یا نماهای نشانه از چه نوعی می‌باشند.

جدول ۲: ویژگی‌های نشانه‌های شهری مکتب اصفهان در دوران صفویه شهر اصفهان

نام	علت شاخص بودن	کاربری	نحوه استقرار	محل فرمی	تمایز بنا	مصالح معماری	سبک	مقیاس نشانه	شعاع عملکرد نشانه	محل استقرار محوره‌های مجاور
مسجد شیخ لطف‌الله	بصری - عملکردی	مذهبی	پیوسته	دارد	بافت تاریخی	کاشی، آجر	شیوه اصفهانی	انسانی	شهری - فرا شهری	اصلی درجه ۲
مسجد شاه اصفهان (امام)	بصری - عملکردی	مذهبی	پیوسته	دارد	بافت تاریخی	کاشی و آجر	شیوه اصفهانی	انسانی	شهری - فرا شهری	اصلی درجه ۲
عالی قاپو	بصری	تاریخی	پیوسته	دارد	بافت تاریخی	چوب، سنگ	شیوه اصفهانی	انسانی	شهری - فرا شهری	اصلی درجه ۲
پل خواجه	بصری - عملکردی	تاریخی	پیوسته	دارد	بافت تاریخی	سنگ، آجر، ملات، ساروج، گچ	شیوه اصفهانی	انسانی	شهری - فرا شهری	اصلی درجه ۱
پل چوبی	بصری - عملکردی	تاریخی	پیوسته	دارد	بافت تاریخی	چوب، سنگ	شیوه اصفهانی	انسانی	شهری - فرا شهری	اصلی درجه ۱
پل اله وردی خان	بصری - عملکردی	تاریخی	پیوسته	دارد	بافت تاریخی	سنگ، آجر، ملات	شیوه اصفهانی	انسانی	شهری - فرا شهری	اصلی درجه ۱
کاخ چهل ستون	بصری	تاریخی	پیوسته	دارد	بافت تاریخی	چوب، سنگ، گچ	شیوه اصفهانی	انسانی	شهری - فرا شهری	اصلی درجه ۲
عمارت هشت بهشت	بصری - عملکردی	تاریخی	پیوسته	دارد	بافت تاریخی	چوب، گچ، کاشی	شیوه اصفهانی	انسانی	شهری - فرا شهری	اصلی درجه ۲
مجموعه میدان نقش جهان	بصری - عملکردی	تجاری - گردشگری - تاریخی	پیوسته	دارد	بافت تاریخی	سنگ، رش، آجر	شیوه اصفهانی	انسانی	شهری - فرا شهری	دسترسی محلی اصلی
توحید خانه	بصری - عملکردی	فرهنگی	پیوسته	دارد	بافت تاریخی	سنگ، گچ، آجر	شیوه اصفهانی	انسانی	شهری - فرا شهری	دسترسی
تالار اشرف	بصری - عملکردی	تاریخی	پیوسته	دارد	بافت تاریخی	کاشی، آجر، گچ	شیوه اصفهانی	انسانی	شهری - فرا شهری	شیرانی درجه ۲
چهارباغ	بصری - عملکردی	گردشگری - تاریخی	پیوسته	دارد	بافت تاریخی	سنگ، رش و	شیوه اصفهانی	انسانی	شهری - فرا شهری	شیرانی درجه ۲

				درخت کاشی، آجر، گچ، سنگ	دارد	بافت تاریخی	پیوسته	تاریخی - گردشگری	بصری عملکردی	مدرسه و کاروانسرای مادر شاه
شیرانی درجه ۱	شهری - فرا شهری	انسانی	شیوه اصفهانی	آجر، سنگ، چوب	دارد	بافت تاریخی	پیوسته	تاریخی - اداری	بصری - عملکردی	استانداردی

۶- نتایج یافته‌ها و تحلیل‌ها

بر اساس معیارهای ارزیابی نشانه‌های شهری ساخته شده در مکتب اصفهان در شهر اصفهان و با توجه به تحلیل پرسش‌نامه‌ها و تلفیق تحلیل‌های کیفی و کمی در این پژوهش موارد زیر به دست آمد:

باتوجه به نتایج به دست آمده از پرسش‌نامه که در جهت پاسخ سوالات و رسیدن به هدف پژوهش به انجام شده است، نشانه‌های مورد توجه شهروندان که حس هویت را در آنها برمی‌انگیزد بر اساس موقعیت مکانی نشانه‌ها به قرار زیر است:

جدول ۳: نظر مردم در انتخاب نمادهای شهری

ردیف	عنوان	درصد
۱	عناصر و بناهای میدان نقش جهان	۴۵٪
۲	پل‌های تاریخی	۱۳٪
۳	مساجد	۱۰٪
۴	بازار	۲۰٪
۵	کاخ‌ها	۱۰٪
۶	محورهای ارتباطی	۲٪

دلایل متفاوتی وجود دارند که می‌توانند موجب جذب مردم به یک نشانه شهری شوند. در این پژوهش با توجه به نمادهای موجود در پرسش‌نامه، دلایلی نیز برای انتخاب آنها توسط مردم در نظر گرفته شد که شرح دلایل مردم برای انتخاب مذکور در جدول زیر ذکر گردیده است:

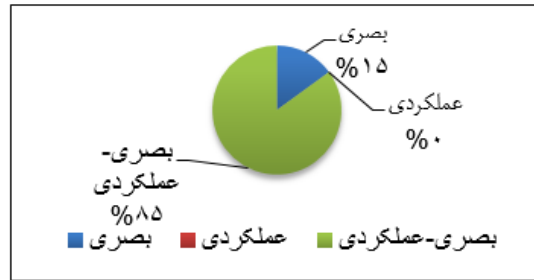
جدول ۴: دلایل مورد نظر مردم در ارتباط با نماد انتخابی

ردیف	عنوان	درصد
۱	قدمت تاریخی	۴۳٪
۲	تفاوت نشانه از لحاظ شکل و فرم با ساختمان‌های پیرامون	۳۳٪
۳	ایجاد حس هویت در شهروندان	۱۹٪
۴	مشاهده‌پذیری در شب	۳٪
۵	تفاوت نشانه از لحاظ ابعاد و ارتفاع با ساختمان‌های پیرامون	۲٪

۶-۱- علت شاخص بودن

بر اساس مطالعات انجام شده و تحلیل نقشه‌های فضایی شهر اصفهان مشخص شد که عامل شاخص بودن ۸۵ درصد نشانه‌های شناخته شده مکتب اصفهان در این شهر بصری - عملکردی است و تنها عامل عملکردی جایگاهی در شاخص بودن نشانه ندارد.

شکل ۳: علت شاخص بودن نشانه‌های شهری استخراج شده

۲-۶- کاربری

کاربری تمام نشانه‌های به‌جای‌مانده و حفاظت شده مکتب اصفهان در عهد صفوی شهر اصفهان عموماً جز آثار تاریخ و گردشگری می‌باشند و باعث تداوم صنعت توریستی در این شهر شده‌اند و ۲۰ درصد کاربری‌ها باوجودآنکه یادگار دوران صفوی هستند همچنان به‌صورت کاربری مذهبی مورد استفاده عموم قرار می‌گیرند.

جدول ۵: کاربری هریک از نشانه‌ها

ردیف	کاربری	درصد
۱	تاریخی	۷۰%
۲	مذهبی	۱۵%/۲
۳	گردشگری	۱۱%/۴
۴	اداری	۳%/۴

۳-۶- نحوه استقرار

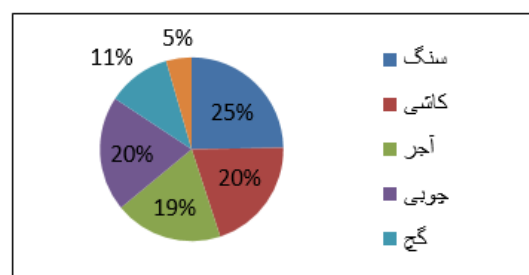
باتوجه به اینکه یکی از بارزترین ویژگی‌های مکتب اصفهان ساخت مجموعه‌های شهری است نه ساخت تک بنای منفرد و جدا از محیط پیرامونی آن، پادشاهان دوران صفوی باتوجه به رعایت این اصل تمامی بناهای احداث شده را باتوجه به اصل تجمع و اصل تمرکز و سلسله‌مراتب فضایی به‌صورت پیوسته و در ارتباط با محیط اطراف بنا می‌نهادند.

۴-۶- محل استقرار و تمایز فرمی نسبت به پیرامون

محل استقرار تمامی نشانه‌های شناسایی شده در محدوده بافت تاریخی و مرکزی این شهر و تمامی بناهای یاد شده دارای تمایز فرمی نسبت به پیرامون هستند که باعث برجستگی نشانه‌های یاد شده در این شهر شده‌اند.

۵-۶- مصالح بنا

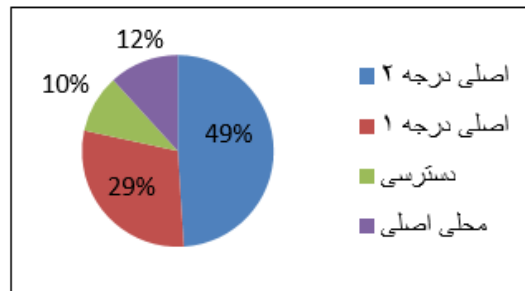
مصالح نشانه‌های شناسایی شده در محدوده پژوهش به دلیل قدمت تاریخی از سنگ و چوب ساخته شده‌اند و برای استفاده ستون‌های کاخ‌های سلطنتی به دلیل زیبایی و استحکام از چوب چنار استفاده کرده‌اند. تزئینات داخلی و خارجی این بناها نیز عموماً از کاشی و آمیختن آن با هنر کاشی‌کاری مکتب اصفهان صورت گرفته است.

شکل ۴: مصالح غالب نمای هریک از نشانه‌ها

۶-۶- محل استقرار از نظر محورهای مجاور

از مهم‌ترین عوامل دیده‌شدن و احساس کردن نشانه‌های شهری نوع معابر مجاور آنها و تأثیر آن بر نفوذپذیری نشانه‌ها می‌باشد. نشانه‌های مکتب اصفهان در بافت تاریخی طبق تحلیل نقشه‌های فرادست عمدتاً در مجاورت معابر اصلی درجه ۲ قرار دارند.

شکل ۵: محل استقرار نشانه‌ها از نظر محورهای مجاور

۶-۷- سبک معماری نشانه‌ها

بر اساس آنچه در قسمت مبانی نظری این پژوهش گفته شد مطابق دسته‌بندی استاد پیرنیا، سبک معماری تمامی نشانه‌های استخراج شده به شیوه اصفهانی می‌باشد.

۶-۸- مقیاس و شعاع عملکرد نشانه‌های استخراج شده

تمامی نشانه‌های استخراج شده این پژوهش به دلیل انسانی بودن و توجه به نیازهای مادی و معنوی انسان در مکتب اصفهان دارای مقیاس انسانی می‌باشند.

جدول ۶: شعاع عملکرد نشانه‌ها

ردیف	شعاع عملکرد نشانه‌ها	درصد
۱	شهری	۱۷٪/۸۵
۲	فرا شهری	۵٪/۹۵
۳	ملی	۶۵٪/۴۹
۴	فراملی	۱۰٪/۷۱

۷- نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

نتایج این پژوهش که در راستای معرفی نشانه‌های شهری مکتب اصفهان و دوران صفوی باتوجه به ویژگی‌های این دوران تاریخی صورت گرفته است به‌قرار زیر می‌باشد:

۱- موقعیت مکانی نشانه‌ها نقش مهمی در شکل‌گیری سیمای شهر در ذهن شهروندان دارد که این امر در طی پرسش‌نامه‌های گردآوری شده و تأکید شهروندان بر نشانه‌هایی که هر روز در مقابل دیدگانشان خواسته یا ناخواسته می‌باشد به سبب واقع‌گردیدن در محور اصلی شهر محقق گردیده است. رودخانه زاینده‌رود که به‌عنوان محور طبیعی - اصلی شهر اصفهان محسوب می‌گردد، خیابان چهارباغ، پل‌های خواجه و سی‌وسه‌پل و چوبی به‌یادگارمانده از دوران صفوی به سبب اینکه در مرکز شهر و در مسیر اصلی شهر واقع گردیده‌اند، به‌خصوص خیابان چهارباغ که محور مصنوع - اصلی شهر می‌باشد در شکل‌گیری سیمای شهر و احساس هویت در ذهن شهروندان اصفهانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار هستند که البته سمبلیک بودن آنها را نمی‌توان نادیده گرفت. میدان نقش‌جهان نیز که به‌صورت مجموعه‌ای منسجم در زمان حکام صفوی و با اصول مکتب اصفهان ساخته شده و در ارتباط با محور اصلی چهارباغ و مرکزیت آن موردتوجه شهروندان می‌باشد.

- ۲- شهرهای تاریخی چون اصفهان، یزد، کرمان و ... از دو بافت شهری تشکیل می‌شوند که بافت قدیم پایه و اساس اولیه شهر می‌باشد و عناصر ساختاری آن را مسجد جامع، بازار، ارگ حکومتی و محلات مسکونی تشکیل می‌شود و بافت جدید در اثر گسترش شهر در طول زمان تشکیل می‌شود که در پی مطالعات انجام شده دریافتیم تمامی نشانه‌های مربوط به مکتب اصفهان در بافت تاریخی این شهر و در گذار چشم بینندگان قرار دارند که دوام و ماندگاری سنت در بافت قدیم، رونق بازار و حفظ کارکرد آن، وجود مساجد و اماکن مذهبی و کارکردی در آن این شهر را به نسبت سایر شهرها متمایز کرده است و سبب ارتقا صنعت گردشگری ملی و فراملی این شهر شده است.
- ۳- کاربری تمامی نشانه‌های شناسایی شده، تاریخی - گردشگری است که با وجود گذشت سالیان دراز در بطن شهر، حفاظت شده‌اند و گزینه‌های ارزشمندی برای جذب گردشگر و توریست می‌باشند و لزوماً در طراحی‌های آینده باید مورد توجه قرار گیرند.
- ۴- وجود نشانه‌ها و نمادهای مذهبی و فرهنگی (همچون مسجد شیخ لطف‌الله و مسجد امام و بنای توحید خانه)، نشان از توجه دولتمردان و هنرمندان صفوی به نقش فرهنگ و اعتقادات مذهبی، و تأکید بر این صفات در ذات فضای شهری و ماندگاری این آثار تا عصر حاضر می‌باشد.
- ۵- جنبه‌های بصری لزوماً تنها عامل تمایز نشانه‌های شهری در مکتب اصفهان نیستند و همان گونه که در این پژوهش می‌توان دریافت، بیشتر نشانه‌های شهری هم از نظر بصری و هم از نظر عملکردی در عصر خود و عصر جدید شاخص هستند.
- ۶- هر چند استقرار نشانه‌ها به صورت منفرد می‌تواند موجب تأکید بیشتر بر آنها و در نتیجه متمایز شدن آنها گردد، اما چنان که از این تحقیق برداشت شد، یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های مکتب اصفهان ساخت مجموعه‌های شهری است نه تک بنا که سبب شده است تمامی نشانه‌ها به صورت پیوسته و در ارتباط با عناصر پیرامون قرار گیرند و در عین داشتن تمام معیارهای اصلی نشانه شدن، می‌تواند موجب اهمیت یافتن آنها و قرارگیری شان در جایگاهی ممتاز گردد.
- ۷- تمایز فرمی از نقاط و فضاهای پیرامونی از مهم‌ترین عوامل شاخص کردن نشانه‌های شهری است که در دوران صفوی و مکتب اصفهان از این اصل در طراحی نشانه‌های شهری به خوبی بهره جسته شده است که کماکان این آثار این ویژگی‌ها را با خود به يدک می‌کشند.
- ۸- مصالح نما در ساخت بناهای شاخص می‌تواند سبب تمایز بصری این آثار با سایر ساختمان‌ها در فضاهای شهری شوند که این ویژگی در تمامی آثار دوران صفوی مشهود است، به طوری که این آثار تلفیقی زیبا شده‌اند از هنر و سیاست با استفاده از سنگ و کاشی و چوب در کالبد تمامی بناهای عمومی و شاه‌نشین‌های این عصر.
- ۹- اصول و مبانی که در فضاهای شهری دوره صفویه و بالاخص مکتب اصفهان نمود و بروز پرنگی دارند و در دوره‌های بعد در این نشانه‌ها حفظ و تقویت شدند و یا در طراحی و بازسازی فضاهای پیرامونی و یا خود نشانه و حوزه عملکردی آن مدنظر قرار گرفتند. این اصول که در بخش‌های قبل به آنها اشاره گردید و در طی سال‌های بعد نیز مبانی بیشتری جهت بازطراحی یا حفظ نشانه‌ها تا به امروزه متبلور گردیده است.
- این اصول به طور اجمالی شامل: اصل سلسله‌مراتب، اصل همپوندی فضایی، اصل ساختارگرایی، اصل کثرت‌گرایی و اصل وحدت، اصل آگاهی از فضا و جهت‌گیری و اصل استقرار و خوانایی، اصل حریم و قلمرو و مرز، اصل تداوم، اصل توازن و مردم‌واری، اصل تناسب و اندام‌واری و مقیاس انسانی، اصل تباین فضایی، اصل اتصال، اصل معنا و نمادگرایی، اصل هویت و تشخیص و منحصر به فرد بودن، رعایت اصول اقلیمی، اصل تجمع، اصل استمرار زمانی، اصل ترکیب و استقرار می‌باشند که توجه به این اصول راهنمای ما در خلق فضاهای شهری شاخص و باکیفیت خواهد بود.
- و در کلام آخر می‌توان گفت؛ فضاهای شهری، مجموعه‌های انسان‌ساخت هستند، در جهت تبلور زندگی جمعی انسان‌ها و پاسخگویی به نیازهای مختلف آنان که نتیجه تعامل و تفکر انسان‌ها در جهت خلق محیطی مطلوب و ارتقا سطح کیفی زندگی شان می‌باشد؛ بنابراین فضاهای شهری را می‌توان آیینه تمام‌نما فرهنگ سازندگان آنان دانست که از میان عوامل پنج‌گانه لینچ (گره، راه، لبه، نشانه و محله) نتایج حاصل، حاکی از ضرورت توجه به نشانه‌های شهری برای بازنمایی مؤلفه‌های هویت فرهنگی در شهرها است که در ارتقاء کالبدی - فضایی ارزش‌های شهری بسیار قابل توجه می‌باشد همچنین می‌توان نتیجه گرفت که نشانه‌های شهری بیش از سایر عناصر در بازنمایی هویت‌های فرهنگی و شهری نقش ایفا می‌نماید. نشانه‌های شهری در کنار سایر عناصر نام‌برده سبب خوانایی فضاهای شهری گشته و آنها را برای شهروندان رسا، مطلوب و امن می‌سازد و موجب احساس تعلق مکانی و در نهایت اهتمام به حفظ این آثار را در آنها برمی‌انگیزاند.

- ۱) پاکزاد، جهان‌شاه. (۱۳۹۰)، "تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران"، تهران: انتشارات آرمان شهر.
- ۲) پورجعفر، محمدرضا؛ بمانیان، محمدرضا؛ تقوایی، علی اکبر؛ و منتظرالحجه، مهدی. (۱۳۹۰). "درآمدی بر گونه شناسی کالبدی نشانه‌های شهری در نقشه های ادراکی شهروندان (مطالعه موردی: شهر یزد)"، نشریه نامه معماری و شهرسازی، ۴(۷): ۱۲۹-۱۴۵
- ۳) پورجعفر، محمدرضا؛ مهدی، منتظرالحجه. (۱۳۸۹). "نشانه‌های شهری: تعاریف، گونه‌شناسی، مکان‌یابی، برنامه‌ریزی و طراحی": تهران: انتشارات طحان.
- ۴) پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۹۲). "سبک‌شناسی معماری ایرانی"، تهران: انتشارات سروش دانش.
- ۵) ترکاشوند، عباس؛ مجیدی، سحر. (۱۳۹۲). "بازشناسی برخی نشانه‌ها در فضای شهری"، نشریه معماری و شهرسازی ایران، ۴(۶): ۵-۱۵
- ۶) حبیبی، سید محسن. (۱۳۷۷). "مکتب اصفهان در شهرسازی"، مجله هنرهای زیبا، ۳(۳): ۴۸-۵۳.
- ۷) حبیبی، سید محسن. (۱۳۹۲). "شار تا شهر"، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ۸) رضوی نیا، سیدمحمدحسین. (۱۳۹۷). "بررسی نشانه‌شناختی مکتب اصفهان در شهرسازی و معماری"، نشریه مدیریت شهری، ۱۷(۵۰): ۴۷-۶۳.
- ۹) سرور، هوشنگ؛ کاشانی اصل، امیر؛ اسلامی، مهدی؛ صلاحی ساریخان بیگلر، وحید. (۱۳۹۳). "بررسی تأثیر نمادهای و نشانه‌های شهری در توسعه گردشگری (مطالعه موردی: شهر تبریز)"، نشریه برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری، ۳(۱۱): ۱۱۸-۱۴۰.
- ۱۰) ضرابی، اصغر؛ غلامی بيمرغ، یونس؛ حاج بنده افوسی، مسعود. (۱۳۸۷). "بررسی تاریخی از ساختار کالبدی شهرهای اسلامی با تأکید بر ایران، مجموعه مقالات شهرهای اسلامی، همایش آرمان شهر اسلامی.
- ۱۱) علیمردی، علی؛ احمدی، حسن؛ قبادیان، وحید. (۱۳۹۸). تحلیل آموزه‌های شهرسازی در شکل‌گیری کالبد شهر (مطالعه موردی: دوره صفویه، شهر اصفهان)، ۳(۱): ۳۳-۵۳. عامری سیاهویی، حمیدرضا. و احمدی سرخونی، فاطمه. و سایبانی، بنفشه. (۱۳۹۶). "بررسی عملکرد نشانه‌های شهری بر درک مردم از محیط"، کنفرانس پژوهشهای معماری و شهرسازی اسلامی و تاریخی ایران.
- ۱۲) غزالی اصفهانی، حسین. (۱۳۸۷). "اصفهان در یک نگاه، اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان.
- ۱۳) گیرو، پیر. (۱۳۸۳). "نشانه‌شناسی"، ترجمه محمد نبوی، تهران: انتشارات آگاه.
- ۱۴) لینچ، کوین. (۱۳۸۹)، "سیمای شهر"، ترجمه منوچهر مزینی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ۱۵) مهندسان مشاور باوند، (۱۳۸۲). "بازنگری طرح تفصیلی اصفهان"، کارفرما: شهرداری اصفهان
- ۱۶) نصر، طاهره. (۱۳۹۶). "جایگاه «نشانه‌های شهری» در واگوی مولفه های «هویت» و «فرهنگ» در سیمای شهر ایرانی (مطالعه موردی: بررسی سیمای شهر شیراز)"، نشریه هویت شهر، ۲۹(۲): ۱۷-۲۸.

A Study of Examples of Urban Signs in the Tradition of the Iranian-Islamic City

(Case study: A study of Safavid urban landmarks with emphasis on the school of Isfahan and the historical context of Isfahan)

Zeinab Javadi ^{1*}, Mohammad Reza Pourjafar ²

1- Master of Urban Planning, Imam Reza International University, Mashhad, Iran.

*Responsible author e-mail address: z.javadi65@gmail.com , Phone number: 09045447960

2- Professor of the Department of Urban Planning, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

E-mail address: pourja_m@modares.ac.ir , Phone number: 09123135571

Abstract

Landmark is a natural or artificial element that is different from the environment in terms of shape and function and is used to induce a sense of place and guidance for citizens. Strengthening these elements, as a physical manifestation of the semantic and cultural values of society, can promote the mental image of citizens and provide legibility of urban space. Identifying the principles of design and obtaining more information and recognizing and using the experiences of the past in future designs doubles the importance of research. Failure to pay attention to the design principles of landmarks will damage the identity of the valuable urban heritage. In this study, in order to explain the basics of designing landmarks with the Iranian-Islamic city approach, the characteristics of landmarks in the Isfahan school in Safavid urban planning are examined. The research method is content analysis based on quantitative and qualitative data, which has benefited from the answers of the interviewees with data collection tools including library studies and documents, urban space analysis maps, questionnaire preparation and note-taking. Then, the evaluation of landmarks related to the Safavid era in the historical area of Isfahan has been done. Findings show that due to the invention of Isfahan school, the construction of single buildings is not common and these buildings are mainly located in urban complexes and in relation to the surrounding spaces. Stand next to each other. The attention of the participants in the research to historical symbols and the arousal of their sense of identity despite these landmarks in relation to the city of Isfahan is also fully related to the physical characteristics of landmarks and how they are located and scaled. As well as significant design principles in redesigning urban land brands; The principle of hierarchy, the principle of spatial coherence, the principle of structuralism, the principle of pluralism, the principle of unity, the principle of awareness of space and orientation, the principle of establishment and legibility, the principle of privacy and territory, the principle of continuity, the principle of balance and democracy, the principle Fitness and human scale and scale, the principle of spatial contrast, the principle of connection, the principle of meaning and symbolism, the principle of identity and individuality and uniqueness, the principles of climate, the principle of aggregation, the principle of continuity, the principle of composition will be. Which has been done in order to introduce landmarks of the historical area of Isfahan and the Safavid period according to the characteristics of this historical period. The results indicate the need to pay attention to city landmarks to represent the components of cultural identity in cities, which is very significant in the physical-spatial promotion of urban values. Also, city landmarks play a role more than other elements in representing cultural and urban

سومین کنفرانس ملی شهرسازی و معماری دانش بنیان
3rd National Conference On Knowledge-Based Urban Development and Architecture

identities. Landmarks, along with other elements mentioned, make urban spaces legible and make them accessible, desirable and safe for citizens, which also creates a sense of belonging and ultimately motivates the preservation of these works in them.

Keywords: Urban landmarks, Safavid Government, Isfahan School, Iranian-Islamic cities, Design Principles.